

SISSEJUHATUS

PARTEILINE NOMENKLATUURISÜSTEEM EESTI NSV-S

Tõnu Tannberg

Nomenklatuur oli nõukogude süsteemile omane salajane nimekiri partei- ja riigiparaadi, ühiskondlike organisatsioonide ja teiste institutsioonide juhtivatest ametikohtadest, mis vajasid partei otsesest kinnitust või vähemalt heakskiitu. Koos partei enda olulisemate ametikohtadega moodustasid riigiparaadi ja teiste institutsioonide tähtsamad ametikohad nn parteilise nomenklatuuri. Nomenklatuur ja selle ametikohtadele töötajate kinnitamise reeglid moodustasid tervikliku süsteemi, mis haaras oma “võrgustikku” kõik eluvaldkonnad eesmärgiga tagada kontroll kogu ühiskonna üle. Lõplikult kujunes see süsteem NSV Liidus välja 1920. aastate keskpaigaks, mil pandi alus ka nomenklatuursete privileegide ja hüvede süsteemile. Nii saigi NSV Liidus poliitilise võimu teostamise – valitsemise – üheks kõige olulisemaks elemendiks nomenklatuuri põhimõte, mis tähendas, et iga vähegi oluline ametisse nimetamine võimustruktuuri eri valdkondades ja tasanditel vajas kohustuslikku kooskõlastamist parteiorganitega.

Nomenklatuuril olid oma sisemised kihistused, kus olid ülekaalus kõikvõimalikud partei- ja nõukogude võimuorganite aparaadi- ja ideoloogia-töötajad, kuid sinna arvati ka tootmisjuhid, jõustruktuuride ja haritlaskonna esindajad. Samuti oli nomenklatuuril nõukogude ühiskonnas mitu tasandit. Üleliidulisse ehk NLKP KK nomenklatuuri kuulusid ka liiduvabariikide juhid. Teise, regionaalse tasandi moodustas oblastite, kraide, liiduvabariikide nomenklatuur, milles olid selgelt eristatavad veel madalama astme tasandid. Seega oli nomenklatuur ka ühiskonna struktureerimise vahend, mille kaudu kindlustati valitsemine võimalikult suures ulatuses. Totalitaarses ühiskonnas oli sel ka edu.

Nomenklatuuri kui nõukogude valitsemissüsteemile ja kaadripoliitika omase elemendi juurutamine oli oluline ka Eesti NSV sovetiseerimisel. See protsess käivitus juba esimesel nõukogude aastal. Moskva seisukohalt

oli nomenklatuurisüsteemi tööle rakendamine määrava tähtsusega, sest võimu silmis sobilikke töötajaid vajas kogu partei- ja riigiaparaat. Süsteemi täieliku rakendumiseni jõuti siiski alles sõjajärgsetel aastatel. 1945. aastaks suudeti kehtestada arvestataval tasemel kaadriarvestuse süsteem ja pandi paika nomenklatuursete ametikohtade (sh NLKP KK nomenklatuuri) loetelu, mida hakati edaspidi vastavalt vajadusele muutma. Järk-järgult kehtestati ka nomenklatuursete privileegide ja hüvede süsteem.

NSV Liidu nomenklatuur on pakkunud uurijatele huvi aastakümneid ning esimesed arvestatavad teaduslikud käsitlused ilmusid 1950. aastatel. Edaspidi jätkus selle teemaga tegelemine tõusujoones, eriti pärast NSV Liidu lagunemist 1991. aastal, millega kaasnes arhiivide avanemine ja juurdepääsupiirangute kaotamine uurijatele paljude arhiivimaterjalide kasutamisel. Allikalise baasi avardamine omakorda on tõstnud nomenklatuuri uurimise viimastel aastakümnetel täiesti uuele tasemele. Seega on kaasaegses ajalookirjanduses NSV Liidu nomenklatuurisüsteemi käsitlemisel märkimisväärsed edu saavutatud, kuid senini on siiski väga vähe tähelepanu pööratud liiduvabariikide nomenklatuurisüsteemide uurimisele, mistõttu tervikpilt nomenklatuurist nõukogude ühiskonnas on endiselt puudulik ning vajab edasist uurimist.

Ka käesolev teemanumber püüab seda tühimikku osaliselt täita. Siinsed uurimused on ettevalmistatud valdavalt uudsele arhiivimaterjalile tugineva võrdlev-ajaloolise uurimisprojekti “Parteiline nomenklatuurisüsteem Eesti NSV-s: väljakujunemine, funktsioneerimine ja toimemehhanismid ühiskonnas” (ETF-i grant 9135) raames. Projekti üldiseks eesmärgiks oli käsitleda NSV Liidule omast nomenklatuurisüsteemi Eesti NSV näitel alates 1940. aastast kuni selle süsteemi lagunemiseni 1991. aastal. Konkreetsemalt võeti vaatluse alla Eesti NSV-s juurutatud nomenklatuurisüsteemi väljakujunemine, funktsioneerimine ja toimemehhanismid ühiskonnas, tuues välja ühis- ja erijooned üleliidulise nomenklatuurisüsteemiga NSV Liidus toimunud poliitiliste muutuste kontekstis.

Teemanumbri avaartikkel “Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee nomenklatuur 1945–1990: areng ja statistika” Mariliis Hämäläineni sulest annab esmakordselt tervikliku ülevaate nõukoguliku nomenklatuurisüsteemi tuumiku – EKP KK nomenklatuuri – arengust Eesti NSV-s, tuginedes uudsele arhiiviainesele, publitseeritud allikatele ja teemakohasele kirjandusele. Autor kirjeldab üksikasjalikult EKP KK nomenklatuuri ametikohtade arvukust, sisemist struktuuri ja selles toimunud muutusi, analüüsib nende põhjuseid ja tausta ning jõuab kokkuvõtliku järelduseni, et hoolimata sagedastest muutustest jäi parteilise nomenklatuuri tuumik

peaaegu poole sajandi vältel oma põhiolemuselt samaks. Lisaks on autor asjatundlikult defineerinud ka nomenklatuuri mõiste ja andnud lühikese, kuid pädeva ülevaate nomenklatuuri uurimise senisest historiograafiast.

Olev Liivik analüüsib oma artiklis “Nomenklatuurisüsteemi funktsioneerimisest aastatel 1944–1953 Eesti NSV valitsusliikmete näitel” nomenklatuurisüsteemi kehtestamist ja toimimist Eesti NSV valitsusorganites hilisstalinismi perioodil. Autor kirjeldab üksikasjalikult keskvoimu ja liiduvabariigi ning partei- ja riigiorganite vahekorda valitsusliikmete kaadriotsuste vastuvõtmisel ning partei- ja riigiõiguslikke mehhanisme ja praktikaid, menetlusprotsessi käiku ja protseduure valitsusliikmete ametisse kinnitamisel ja vabastamisel. Samuti on autori huviorbiidis konkreetsed üksikjuhtumid, mis näitavad, millal ja missugustel põhjustel kalduti kaadriotsuste vastuvõtmisel kõrvale nomenklatuursetest reeglitest ning riigiõiguslikust normistikust. Autor tõdeb kokkuvõttes, et vaatamata mõningatele häiretele nomenklatuurisüsteemi funktsioneerimisel võimaldas nomenklatuursete mehhanismide olemasolu parteiorganitel siiski suhteliselt tõhusalt kontrollida ja suunata kaadrite paigutamist riigiorganites ning ka Moskval NLKP KK näol omakorda kontrollida juhtiva kaadri paigutamist liiduvabariikides.

Nõukogude nomenklatuurisüsteemi lahutamatuks koostisosaks olid ka julgeolekuorganid, kelle töötajad moodustasid põhiosa nn “erikaadrist”, kelle all peeti silmas sõjaväeliste ja salastatud ametkondade – julgeoleku-, sise- ja kaitseministeeriumi aga ka justiitsasutuste jms personali. “Erikaadri” hulka paigutus seega valdav osa stalinliku repressiivaparaadi töötajatest. Meelis Saueaugu artikkel ““Erikaader”: nomenklatuur ja julgeolekuorganid Eesti NSV-s 1940–1953” võtabki vaatluse alla selle keerulise teema ning käsitleb hilisstalinistliku Eesti NSV näitel julgeolekuorganeid nii nomenklatuurisüsteemi objekti kui subjektina. Autor tõdeb tabavalt, et sõjajärgse sovetiseerimisprotsessi ajal oli nomenklatuurisüsteem kokku puutepunktiks partei- ja julgeolekuorganite vahel, mis võimaldab jälgida mitte ainult parteilist personalipoliitikat, vaid ka võimuvahekordi ja sovetiseerimisprotsessi toimimist. Tähelepanuväärne on artikli põhijäreldus, et EKP juhtkond ei omanud erilist kaasaraäkimisõigust nomenklatuurisüsteemis ettenähtud julgeolekuorganite ametikohtade komplekteerimisel ning et julgeolekujuhude kinnitamine Moskvast lisas neile sõltumatust kohalikust parteivõimust.

Lisaks on käesolevas teemanumbris avaldatud ka David Feesti artikkel “Põllumajanduslik tootmine talupoegadeta: sovhooside ideaalpilt ja tegelikkus 1940. aastate Eestis”. Artikkel põhineb 2010. aastal Saksamaal

ilmunud uurimusel, mis annab ülevaate sovhooside loomise tingimustest Eesti NSV-s. Feest kirjeldab, kuidas oli töö sovhoosides organiseeritud ning osutab raskustele, millega nõukogude võim nende loomisel 1940. aastatel kokku puutus. Autor näitab kujukalt, et põhiliselt võõrandatud mõisatest moodustatud puhtakujulised riiklikud majandid – sovhoosid – asusid külaühiskonna äärealal, olid majanduslikult nõrgukesed ning ei sobi seetõttu 1940. aastaid silmas pidades kuidagi nõukogude põllumajanduse representatiivseteks näideteks. Hoolimata riigipoolsest ulatuslikust subsideerimisest ei õnnestunud tollal nõukogude võimul muuta sovhoose sotsialistliku suurtootmise musterobjektideks.

Käesoleva teemanumbri koostajana loodan, et avaldatud uurimused ärgitavad nomenklatuuri teemat edasi uurima, sest paljud selle süsteemi tahud (nt privileegide ja ametihüvede süsteem) ja toimetehhanismid ei ole kaasaegsel tasemel käsitlemist leidnud. Ühtlasi meenutan lugupidamisega selle uurimisprojekti ühte põhitäitjat, sel aastal traagiliselt hukkunud tunnustatud nõukogude perioodi ajaloo uurijat Indrek Paavlet (1970–2015).